

Lacans conceptueel surrealisme

Wetenschap, metafoor en metonymie

Een intellectueel debacle

Veel filosofen en academici die werkzaam zijn in de *cultural studies*, zoals de Nederlandse Lacan-adept Johan Schokker, blijven ervan overtuigd dat de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan (1901-1981) ‘een scherp denker was die een werk heeft achtergelaten waarvan de originaliteit en de reikwijdte pas nu in zijn volle omvang aan het licht komt’.¹ Wie op google zoekt, vindt moeiteloos toepassingen van Lacan op filosofie, religie, *genderstudies*, filmtheorie, theologie, de crisis in Irak, George Bush, Harry Potter, Suske en Wiske, de wereldeconomie en zelfs wiskundeonderwijs. Volgens sommigen is dit het ultieme bewijs dat de psychoanalyse alles kan duiden en begrijpen, volgens anderen (waaronder ondergetekende) de bevestiging dat de psychoanalyse een lege theorie is.² In Frankrijk verschenen in 2004 minstens achttien boeken over de beruchte filosoof-*raconteur*. Tegelijk was Lacan een van de meest prominente mikpunten van Alan Sokal en Paul Bricmonts aanval op postmoderne Franse intellectuelen. In *Intellectual impostures* (1996) vielen ze het incoherente, maar wel zeer overbluffende gebruik van wiskundige begrippen en theorieën aan bij Julia Kristeva, Gilles Deleuze, Louis Althusser, Luce Irigaray en talloze andere iconen van het Franse denken. De vreemde neiging om de lezer te overdonderen met ongrijpbare formules en volstrekt onzinnige wetenschappelijke excursies in de wiskunde en de fysica vindt aantoonbaar haar oorsprong bij Jacques Lacan, die dan ook uitgebreid aandacht krijgt in het boek.

De kritiek van Sokal en Bricmont gaf de indruk dat het hier ging om schoonheidsfoutjes, lokale uitspattingen van oververhitte denkers uit Parijs. ‘Schrap die pseudowiskunde en je houdt een relatief zuiver, helder en coherent denkkader over’, was een veelgehoorde repliek op de aantijgingen. Dat dit met name niet geldt voor Lacan³ zal ik in dit artikel aan de hand van één voorbeeld illustreren. De wetenschappelijke ambities van Lacan maken intrinsiek deel uit van zijn pseudowetenschappelijke methodologie, waardoor een zeer donkere schaduw over de rest van zijn werk valt. Onder de formalisering schuilt een misplaatste drang naar wetenschappelijkheid en een vreemde vorm van conceptueel surrealisme dat Lacan immuniseert voor zinvolle kritiek.⁴ Ik zal niet dieper ingaan op de intellectuele schade die dit soort decreterend denken – een denken dat niet steunt op beargumenteerde beweringen maar op afgekondigde stellingen die volgelingen moeten ‘accepteren’ – heeft aangericht. Die

schade heeft in sommige domeinen van de filosofie en bij velen die de cultuurstudies beoefenen tot een zeer radicale vorm van *methodologisch indifferentisme* geleid: wie Lacan wil begrijpen en toepassen moet zich immers uiteindelijk beroepen op de vreemde stelling dat elementaire intellectuele deugden als zorgvuldigheid en accuratesse overbodig worden. Deze deugden impliceren overigens, voor alle duidelijkheid, niet het wetenschappelijk realisme dat Sokal en Bricmont verdedigen en zeker geen positivisme of scientisme.

Niet alleen de surrealistische inhoud van Lacans theorieën, maar ook de daaraan gekoppelde metafilosofische verwerping van intellectuele deugden heeft tot een intellectueel debacle geleid waarvan de effecten nog steeds zichtbaar zijn.⁵ In dit opstel bekijk ik een klein maar bekend fragment van Lacan over zijn surrealistische metafooren en metonymietheorie. (Er zijn nog talloze andere perspectieven van waaruit de lacaniaanse 'kritiek van het subject' om conceptuele en methodologische redenen zeer problematisch is, maar daaraan kan ik hier geen aandacht besteden). Minstens even belangrijk voor mijn betoog is echter dat niet alleen Lacan de fout in gaat, maar ook talloze van zijn interpretatoren. Ze gaan kritiekloos voorbij aan de methodologische vooronderstellingen van zijn werk (met als effect dat ze zijn methodologie niet meer begrijpen) of proberen zijn wiskundige en logische excursies uit te leggen en zelfs goed te praten – soms gaan ze zelfs zo ver dat de logica 'in lacaniaanse zin herzien moeten worden' (zoals sommige Franse psychoanalytici, bijvoorbeeld Joël Dor en Joël Sipos, hebben beweerd). Letterlijk geïnterpreteerd zijn de wiskundige analogieën misplaatst omdat ze de lacaniaanse psychoanalyse niet tot wetenschap kunnen transformeren. Als illustraties geïnterpreteerd ondergraven ze bovendien de centrale en expliciete wetenschappelijke ambities van de rijpe Lacan, zoals die bijvoorbeeld in *Écrits* aan het woord is. Al zijn welwillende interpretatoren worstelen met het dilemma hoe deze discrepantie is goed te praten.⁶

Lacans natte droom

Van formules gaat een bijzondere fascinatie uit. De auteur ervan drukt iets heel precies uit en wat wordt uitgedrukt heeft een strikte deductieve locatie in een complex theoretisch netwerk. Om binnen te dringen in dit netwerk volstaat het niet de formules te kunnen lezen, men moet ze ook kunnen begrijpen. Voor wie ze begrijpt, zijn ze volmaakt transparant en soms zelfs triviaal. Wie ze niet begrijpt, kijkt vol ontzag op naar diegenen die de kabbalistische spelregels van de wiskunde en de logica beheersen. Wetten en formules leggen met enkele letters en cijfers de fysische verhoudingen vast die het universum beheersen en bij elkaar houden. De geldigheid van de wetten van Newton beperkt zich niet tot het Engeland van de zeventiende eeuw: ze zijn ook geldig op Saturnus en in de kamer waar ik nu schrijf.

Jacques Lacan was gefascineerd door de eenvoud van wiskundige formules en de transparantie van de schematische voorstelling. Bovendien was hij een voortreffelijk *raconteur*. In *Encore*, het twintigste *Séminaire* uit 1973, wijdt hij lyrische passages aan de copernicaanse revolutie,⁷ waarvan je de essentie – de wet van Newton (Lacan schrijft ze echter abusief aan Kepler toe) – 'in de palm van je hand kan schrijven':

$$F = g \frac{mm'}{d^2}$$

'Het is in deze tekst, in wat zich laat samenvatten in een vijftal kleine lettertjes, en één-tje meer, waaruit datgene bestaat wat men ten onrechte aan Copernicus toeschrijft.⁸ In de palm van je hand schrijf je de sleutel tot het begrijpen van het heelal. Wie droomt niet van een dergelijk inzicht? Einstein was wellicht de laatste die dat deed en zijn inzicht past op je vingertop: $E = mc^2$.'⁹

Maar achter deze fascinatie schuilt meer, namelijk Lacans natte droom: waarom zou hetzelfde niet mogelijk zijn voor de psychoanalyse? Waarom zou ook zij geen transparante formules kunnen afleveren die een abstractie maken van hun auteur? Waarom zou ook de psychoanalyse niet tot inzichten over het onbewuste kunnen komen die dezelfde verbazingwekkende en enigmatische eenvoud hebben als de wiskundige vergelijkingen van Newton of Einstein? Maar nog belangrijker is de vaststelling dat Lacan de wetenschappelijkheid van de psychoanalyse beschouwde als een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van zijn project. Niemand kan of mag dus beweren dat je Lacan kunt begrijpen of appreciëren zonder met die ambities rekening te houden. Dat hij deze wetenschappelijke ambities had en zich presenteerde als vernieuwer bewijst de receptiegeschiedenis van zijn werk: zijn *séminaires* werden, zeker na het verschijnen van *Écrits* in 1966 (het wonderjaar van het structuralisme), niet alleen door geïnteresseerde psychoanalytici, maar ook door filosofen, letterkundigen, schrijvers, historici, linguïsten en zelfs wiskundigen bezocht (één ervan was Alain Badiou en de sporen van Lacans wiskundig surrealisme zijn in zijn werk nog steeds zichtbaar).¹⁰ Zeer bekende verdedigers van het wiskundig programma van Lacan zijn onder meer de Franse lacaniaan Jean-Claude Milner en de Amerikaanse psychoanalyticus Bruce Fink.¹¹ De minder bekende navolgers die dit allemaal ernstig nemen, zijn niet op één hand te tellen. Zelfs in het populariserende werkje van Paul-Laurent Assoun, simpelweg *Lacan* geheten (het verscheen in de bekende *Que sais-je?*-reeks in 2003), wordt het *sérieux* van het lacaniaanse wetenschappelijke project niet in twijfel getrokken.

Het is onmogelijk om in het korte bestek van dit artikel aan te tonen dat Lacan een wetenschappelijk fundament wil geven aan de freudiaanse psychoanalyse. Gelukkig hoef ik dat ook niet te doen, want daar zorgen de talloze interpretatoren van Lacan voor. En Lacan zelf natuurlijk.¹² Enkele citaten uit zijn werk kunnen volstaan om dit te illustreren. Al in 1937 schrijft hij: 'De psychologie constitueert zich als wetenschap wanneer de relativiteit van haar object door Freud geponeerd wordt, zelfs beperkt tot de feiten (? – FB) van het verlangen.'¹³ Verder kondigt hij een algemene theorie van symbolen aan 'waarin de menswetenschappen hun centrale plaats weer zullen innemen als wetenschap van de subjectiviteit'.¹⁴ En over zijn eigen werk zegt hij:

‘Hier lijkt de oppositie niet meer te spelen tussen de exacte wetenschap en die waarvan we niet meer kunnen afwijzen dat ze “conjecturale wetenschappen” (lees: menswetenschappen – FB) genoemd kunnen worden: dit alles bij gebrek aan fundament voor deze oppositie.’¹⁵

Dit betekent echter niet dat Lacan de fysica kritiekloos aanvaardt. Hij houdt een slag om de arm door de fysica een antirealistische interpretatie te geven: ‘zij (de fysica –FB) is slechts een mentale fabricatie’.¹⁶ Hierdoor kan de congruentie tussen het lacaniaanse project en de fysica niet meer worden weerlegd door dit eerste project als een ‘mentale constructie’ af te wijzen.¹⁷ Er is overigens niets mis met de stelling dat elke fysische theorie een mentale constructie of een product van intentionele activiteit is, want theorieën groeien nu eenmaal niet aan de bomen. De interessante wetenschapsfilosofische vraag is of fysische theorieën een constructivistische of een realistische interpretatie moeten krijgen. Zou Lacan vanuit dát perspectief zijn eigen theorie als constructivistisch of realistisch interpreteren? Vanuit dat perspectief mist de opmerking van Lacan (die bedoeld is als afzwakking van het statuut van de fysica en impliciete opwaardering van zijn psychoanalytisch project zodat ook zij als wetenschap kan worden opgevat) namelijk volledig haar doel.

Bijna veertig jaar later zal de zeventigjarige Lacan uitkomen bij de algebra en de topologie om de ‘horizon’ van het analytische discours aan te duiden. In *Encore* lezen we het volgende:

‘Niets lijkt meer de horizon van het analytische discours te constitueren dan het gebruik van de letter in de wiskunde. De letter in dit discours laat zien wat men, niet toevallig, niet zonder noodzaak, de grammatica noemt. De grammatica is dat van de taal wat zich slechts laat zien in het geschrevene. En dit effect, dat zich slechts in het schrift laat zien, voorbij de taal, is ongetwijfeld het ideaal van de wiskunde.’¹⁸

Tegelijk zijn er grenzen aan de wetenschappelijkheid van de psychoanalyse. Zo kan de seksuele relatie ‘niet neergeschreven worden’.¹⁹ Bovendien is de psychoanalyse noodzakelijk onvolledig en wordt bewezen op gronden die de mathematicus Kurt Gödel zou hebben aangeduid.²⁰ De lezer voelt dat hier, zoals in de postmoderne keuken, een ongewone fusie opgediend wordt. Klassieke psychoanalytische thema’s en stellingen worden ‘geformaliseerd’ waardoor ze een wetenschappelijke status krijgen. Wanneer het echter om een zelfverklaard kernprobleem van de psychoanalyse gaat (de complexiteit van de seksuele relatie bijvoorbeeld) dan schiet die formalisering plots tekort.

Wat zou dit allemaal kunnen betekenen? Een eerste, oppervlakkige vaststelling: het is verbazend bij sommige lacanianen te moeten vaststellen dat Lacans behoefte om de psychoanalyse tot wetenschap om te vormen totaal irrelevant is voor de interpretatie en inschatting van zijn werk. Zo is het gewoon onjuist dat Lacan ‘wat betreft de wetenschap erg vaag en summier blijft’.²¹ De voortdurende associatie van psychoanalytische inzichten met structuralistische taalkunde en wiskundige noties en zelfs theorieën (bij de late

Lacan zelfs de topologie) loopt als een rode draad door zijn werk en is door tallozen uitvoerig bestudeerd. Hij vergelijkt de psychoanalyse met de fysica, verwijst naar de relativiteitstheorie van Einstein, de stelling van Gödel, topologie, speltheorie, algebra, Frege, eerste-orde logica, Cantor, Russell (en met name Russells paradox), cybernetica (!) enzovoort, enzovoort. Omdat deze associatie zo systematisch optreedt in zijn werk volstaat het dus niet om ze als accidentele verwijzingen opzij te schuiven. Anderzijds slaagt Lacan er echter nooit in om het verband tussen psychoanalyse en wetenschap (prototypisch: de wiskunde) precies aan te duiden of nauwkeurig en systematisch uit te werken. Integendeel: het is de associatie van psychoanalyse met wetenschap en formalisering die de verwetenschappelijking van de psychoanalyse moet dragen.²²

Al deze vaststellingen (er zijn er nog veel meer, maar de ruimte is beperkt) leiden tot een fundamenteel dilemma. Óf de wiskundige en topologische excursies moeten serieus genomen worden: de methodologie van Lacan beoogt van de psychoanalyse een wetenschap te maken en vereist daarom een letterlijke lezing. Het gevolg is echter dat de lacaniaanse ambitie incoherent wordt: de methodologie is onzinnig en de toepassingen van taalkundige inzichten, wiskunde, logica en topologie missen hun doel. Óf de wiskundige en topologische excursies worden beschouwd als illustraties van zijn psychoanalytische inzichten of als schema's die verhelderen. Lacan zegt immers zelf: 'Ik zal nu enkele formules herarticuleren die we kunnen behouden als kapstok, zonder welke het denken alleen maar kan verglijden.'²³

Probleem blijft dat deze symbolen juist géén precieze definitie krijgen: het lijken constanten, maar ze functioneren *de facto* als variabelen gebonden aan telkens verschillende referenten die de lezer moet proberen te achterhalen. Hoe kunnen ze ons dan helpen om correct te blijven denken? De 'illustratieve lezing' wordt verdedigd door (bijvoorbeeld) Joël Dor, maar weer tegengesproken door (bijvoorbeeld) Dany Nobus en Bruce Fink.²⁴ Dors optie impliceert dat Lacan er niet in slaagt zijn wetenschappelijke ambities hard te maken, waardoor hij, en anderen, (impliciet) belangrijke kritiek op Lacan geven en moeten toegeven dat zijn wetenschappelijke ambities niet gerealiseerd worden. Deze interpretatoren kunnen bovendien niet meer verklaren waarom Lacan een beroep doet op Gödel om de onvolledigheid van de mathematisering te verklaren (gewoon de vaststelling dat het om analogieën gaat, zou moeten volstaan). Veel erger is echter dat wanneer het hier om louter associatieve denkbewegingen gaat elke zinvolle kritiek op Lacan onmogelijk wordt en de resultaten die op grond van die associatieve denkbewegingen geformuleerd worden juist staan of vallen met het kritiekloos accepteren van die associaties. De lacaniaanse stellingen worden tot onbeargumenteerbare decreten die een surrealistische denkwereld creëren die niets meer te maken heeft met de oorspronkelijke opzet (de 'terugkeer' naar Freud). Wanneer men (zelfs maar *ex hypothesi*) de 'mathemen' in twijfel trekt, dreigt men niet alleen aan het fundament van de 'wetenschappelijkheid' van Lacan te raken, maar dreigt ook het hele kaartenhuis in elkaar te zakken. Immers: geen fundamentele kritiek dan methodologische kritiek! Zowel de 'letterlijke' als de 'metaforische' of 'illustratieve' interpretatie leiden dan tot onoverzichtelijke moeilijkheden. Voeg daaraan toe dat Lacan voortdurend openlaat of zijn werk letterlijk of

illustratief/metaforisch gelezen moet worden en de hermeneutische chaos is compleet.

Wat vonden Lacans toehoorders in Parijs eigenlijk van dit dilemma? Voor zover ik heb kunnen nagaan bestaat er een interessante indicatie uit het *Séminaire*. Toen Lacan aan zijn topologische excursies begon, stelde François Wahl (de latere editor van *Écrits* en redacteur bij Éditions du Seuil) de volgende pertinente vraag (gesteld in 1964!): 'Is de topologie voor u een ontdekkingsmethode of een methode voor het uiteenzetten (van ideeën – FB)? Waarop Lacan zijn standpunt verheldert met het volgende onnavolgbare antwoord: 'Het is de positiebepaling van de topologie, eigen aan onze ervaring als analist, die vervolgens vanuit metafysisch perspectief hernomen kan worden.'²⁵ Wat bedoelt Lacan met een 'metafysisch perspectief'? En wat heeft dit met de ervaring van de psychoanalist te maken? Bij mijn weten zijn Lacans toehoorders in de latere *Séminaires* nooit meer op dit probleem teruggekomen. Toch bleef het beeld van Lacan als wetenschapper hangen. Zo schrijft A. Vergote in het voorwoord tot een van de eerste boeken over Lacan het volgende:

'Maar afgezien van enkele schandalen of wat getover met taal zijn vele onderzoekers en praktiserende psychoanalytici van mening dat de psychoanalyse zich hier bevrijd weet van haar maatschappelijke aanpassing of wetenschappelijke onderwerping, uit haar cultureel isolement treedt en een wetenschappelijke status krijgt.'²⁶

Lacans 'verwetenschappelijking' van de psychoanalyse berust op fascinerende surrealistische associaties. Ik zal dit illustreren aan de hand van een kerngedachte uit zijn werk: Lacans metafoor- en metonymietheorie. Als mijn analyse juist is, hebben we minstens één goed argument om aan te tonen dat de vaak geroemde 'originele' verbinding tussen noties uit het linguïstisch structuralisme en de psychoanalyse die Lacan zou hebben gemaakt, op conceptueel drijfzand berust.

Surrealisme in de taaltheorie van Lacan

De taaltheorie van Lacan, of althans de taaltheorie die volgens hem nodig is om de freudiaanse concepten van *verdichting* en *verschuiving* (volgens Freud de centrale psychische mechanismen die de verbinding maken tussen de manifeste en de latente droominhoud) te vertalen naar structuralistische concepten, vertrekt van een triviaal inzicht van de Zwitserse taalkundige Ferdinand de Saussure: elk taalteken bestaat uit de combinatie van een betekenaar en een betekende; een *signifiant* en een *signifié*.²⁷ Meestal wordt die relatie als volgt voorgesteld:

22

S
—
S

(S staat voor *Signifiant* of betekenaar, s voor de *signifié* of betekende (soms ook betekenis genoemd).²⁸ Volgens Ferdinand de Saussure (hijzelf heeft het schema wellicht nooit gebruikt, maar het werd wel door zijn leerlingen opgenomen in de door hen geredigeerde *Cours*) is dit een schematische illustratie van de binaire structuur van het taalteken: elk taalteken bestaat uit een materiële drager en een betekende.

De relatie tussen de betekenis en betekenaar is arbitrair: een betekenaar S die feitelijk met betekenis s geassocieerd is, had ook met betekenis s' geassocieerd kunnen worden. Uit het feit dat de relatie tussen de betekenis van het teken 'boom' en dat teken zelf arbitrair is, volgen enkele restricties over de metafysische aard van wat we gemakshalve semantische feiten noemen: de betekenaar 'boom' heeft bijvoorbeeld geen natuurlijke relatie met bomen.²⁹ De Saussures opvatting over het (taal)teken en taalopvatting (als een tekensysteem waarbij de semantische en fonologische rol van elk teken vastgelegd wordt door 'differentiële' relaties met andere tekens) ligt ten grondslag aan het Franse structuralisme.³⁰ Wat me hier interesseert, is Lacans idiosyncratische transformatie van schema I. Zijn conceptueel of methodologisch probleem is het volgende: hoe kan de theorie van De Saussure met psychoanalytische concepten worden verbonden? Slechts indien die verbinding redelijk beargumenteerd is, hebben we redenen om de methodologie van Lacan serieus te nemen.

Eerst moet echter worden opgemerkt dat Schema I bij De Saussure als *illustratie* functioneert. De belangrijke uitgangspunten van De Saussure (dat betekenaar en betekenis geconstitueerd worden door verschillen, dat taal een gesloten systeem is en dat betekenis binnen de taal tot stand komt, dat wil zeggen zonder verwijzing naar de buitentalige werkelijkheid of intenties van tekengebruikers) zouden ook zonder dit schema, of met behulp van een alternatief schema, kunnen worden uitgelegd. Hij had de verbinding ook als S (s of S + s of S - s kunnen neerschrijven. Het schema is zelf arbitrair verbonden met wat het aanduidt en voegt geen nieuwe theoretische dimensie toe aan De Saussures uitgangspunten. Bovendien maakt De Saussure geen melding van enige prioriteit van betekenis of betekenaar. Het enige wat hij zegt, is dat de betekenis en de betekenaar een plaats hebben in een structuur en dus geen geïsoleerde eenheden zijn.³¹

In een eerste stap converteert Lacan, omdat hij 'symbolische prioriteit' aan de betekenaar (de klankwaarde van woorden) wil geven, het saussuriaanse schema:

Schema II – Lacan

S
—
s

23

Voor De Saussure is deze omkering dus irrelevant. In zijn theorie bestaat geen prioriteit tussen betekenaar en betekenis en dus had De Saussure ook voor het omgekeerde schema kunnen kiezen.³² De omkering is een symbolische geste van Lacan.³³

Vervolgens wordt het geconverteerde schema consistent een *algoritme* genoemd, waardoor het plaats kan krijgen in de mathematische methodologie van Lacan: ‘het algoritme S/s definieert de topiek van het onbewuste’.³⁴ Merk hierbij echter op dat de mathematische notie van algoritme heel wat anders is dan een schematische voorstelling: een algoritme is een procedure die op basis van een gegeven bestand objecten creëert. Het is geen schematische voorstelling. Door het schema om te dopen tot algoritme kan het vervolgens geïnterpreteerd worden als een formule.

De derde stap bestaat erin een tweede wiskundige notie, die van een *functie*, te introduceren: ‘Want dit algoritme, (), dat zelf slechts een pure functie is van de *signifiant*, kan alleen maar een structuur opleveren.’³⁵ Om een functie te definiëren heb je een verzameling argumenten nodig en een verzameling waarden, zodanig dat voor elk argument precies een object uit de verzameling waarden toegekend wordt. Als je het eerste citaat strikt leest, is het algoritme dus een waarde van een *signifiant*. Maar wat is dan het argument dat die waarde aflevert? Elementen die wiskundigen broodnodig hebben om functies te definiëren (en te begrijpen wat hier een functie van wat is), worden door Lacan niet uitgelegd. Maar we hebben steeds meer de ‘indruk’ iets wetenschappelijks te lezen.

De vierde stap bestaat erin de streep tussen S en s (arbitrair verbonden met wat dat schema wil verduidelijken) als een ‘balk van verdringing’ (*la barre*) op te vatten. De *signifiant* ‘verdringt’ de *signifié*.³⁶ Hiermee wordt psychoanalytisch jargon geïntroduceerd. De balk moet een soort ‘grens’ markeren: er zijn altijd weer nieuwe *signifiants* die *signifiés* ‘verdringen’.

Vijfde stap: de associatie met de deling blijft doorklinken, want op de ‘klassieke’ verhouding tussen S en s wordt nu een *functie* toegepast waardoor het betekende ‘onder de balk van de verdringing wordt geplaatst waardoor het zijn eenheid heeft verloren’³⁷:

$$f(S) \frac{I}{s}$$

Lacan-interpreten Schokker en Schokker proberen beide stappen met het volgende onnavolgbare voorbeeld uit te leggen:

‘De notatie die hier geïntroduceerd zal worden, is de balk van verdringing. Men kan bijvoorbeeld schrijven:

$$\frac{2}{1} = 2$$

24

Ieder getal is deelbaar door 1. Men kan stellen dat bij ieder getal dat men schrijft, de één wordt verdrongen; in ieder getal klinkt de één mee. De psychoanalyse heeft aangetoond dat in ons spreken iets soortgelijks aan de hand is. In ons spreken volgt het ene woord op het andere, wij rijgen de woorden zonder nadenken aan elkaar.’³⁸

De streep krijgt dus eerst een psychoanalytische duiding (ze wordt de balk van verdringing) en wordt tegelijk opgevat als de breuklijn in de standaardvoorstelling van een deling (merk op dat de associatie met de ‘breuk’ niet mogelijk is wanneer De Saussure een ander schema had gebruikt!). Vervolgens, en nu steun ik op de interpretatie van Schokker en Schokker, zou in een wiskundige breuk altijd iets ‘verdrongen’ worden. Een wiskundige breuk verdringt echter helemaal niets. Sterker nog, je zou kunnen stellen dat de deler, die in de noemer staat, juist het deeltal verdringt, maar die analogie (die me gepaster lijkt) komt blijkbaar niet in aanmerking. En let *en passant* even op het retorische trucje: ‘de psychoanalyse heeft aangetoond dat in ons spreken iets soortgelijks aan de hand is: in ons spreken volgt het ene woord op het andere’. Wat is daarin ‘soortgelijk’ aan het ‘verdringen van de noemer’?

De zesde stap bestaat erin metafoor en metonymie te definiëren als functies op reeksen van *signifiants*:

‘Het is vanuit het samenspel van niet alleen de horizontale elementen van de keten van betekenaars, maar ook van de verticale aangrenzende mogelijkheden van het betekende, dat we de effecten getoond hebben, vertrekkend van de twee fundamentele structuren van de metafoor en de metonymie, die we kunnen symboliseren als

$$f(S \dots S') \cong S(-)s$$

‘Hoe het *manque de l'être* zich installeert in de objectrelatie door zich te bedienen van de waarde van weerkaatsing van de betekenis om die (de betekenis? - FB) met het verlangen te bezetten in het licht van dit gebrek dat het ondersteunt. (...) Het teken geplaatst tussen (...) manifesteert hier het ondersteunen van de balk (van verdringing - FB), dat in het eerste algoritme de niet-reduceerbaarheid aanduidt waarin zich de weerstand van de betekenisvorming in de verhouding van de betekenaar tot de betekenis ophoudt.’

$$f\left(\frac{S'}{S}\right)S \cong S(+)s$$

‘De metaforische structuur, die aangeeft dat in de substitutie van een betekenaar voor een andere betekenis het poëtische betekenis-effect ontstaat of, anders gezegd, de intrede van het desbetreffende betekenis-effect.’³⁹

25

Elders ziet de formule van de metafoor er als volgt uit:

$$\frac{S'}{S} \cdot \frac{\$}{\chi} \rightarrow S\left(\frac{I}{s}\right)$$

Deze formule van de metafoor roept opnieuw herinneringen op aan de breuk, want teller en noemer kunnen (zoals in een ‘echt’ product van twee breuken) geschrapt worden wanneer ze identiek zijn. Vreemd is echter dat rechts van de pijl ook als een product zou moeten worden gelezen, maar niets zegt ons waar de *s* in de noemer vandaan komt. Bovendien zouden de formules links en rechts van de pijl door een identiteitsteken moeten worden verbonden als de rekenkundige operatie ‘correct’ zou zijn. Congruentie is echter niet hetzelfde als identiteit! Ten slotte moet de formule, alsof het om een echte wiskundige vergelijking gaat, worden opgelost naar de onbekende *x* (in de noemer van de tweede breuk): ‘Aangeduid met hoofdletter *S* zijn de betekenaars, *x* de onbekende betekenis en *s* de betekenis aangeduid door de metafoor, die erin bestaat *S* door *S'* te substitueren in de keten van betekenaars.’⁴⁰

Gebruik van deze formule geeft de volgende onnavolgbare toepassing: ‘De metafoor van de Naam-van de-Vader, dus de metafoor die de afwezigheid van de moeder substitueert.’⁴¹

$$\frac{\text{Nom-du-Père}}{\text{Désir de la mère}} \quad x \quad \frac{\text{Désir de la mère}}{\text{Signifié au sujet}} \quad \rightarrow \quad \text{Nom-du-Père} \left(\frac{\text{A}}{\text{Phallus}} \right)^{42}$$

Let in de eerdere formule ook op de vermenigvuldiging, het schrappen van de noemer in de eerste en de teller in de tweede ‘breuk’ en de introductie van nieuwe termen in het ‘resultaat’ (we zouden eerder verwachten dat we tot een breuk komen met als deler de *signifié au sujet*). Over de fascinerende surrealistische glissando’s op deze beroemde bladzijden kan nog veel meer gezegd worden.

En toch. Het is op talloze plaatsen beschreven, uitgelegd en funderend geacht voor de taaltheorie van Lacan toegepast op de psychoanalyse, en toch tekent niemand bezwaar aan tegen de surreële associaties op grond waarvan deze formules tot stand komen.⁴³ Associërend zijn we via een didactisch schema (géén formule), een omkering van het schema, een interpretatie van een schematisch functionerend streepje als een breuklijn (indicator van proportionaliteit?) dat vervolgens een ‘balk van verdringing’ wordt tot een wiskundige formule gekomen die een ‘algoritme’ wordt genoemd, functies uitdrukt en ten slotte in wiskundige ‘congruenties’ ingezet wordt die ‘variabelen’ bevatten. Het hoeft ons dus niet te verwonderen dat geen enkele metafoorthorie in de taalkunde, taalfilosofie of cognitieve psychologie naar Lacan verwijst?⁴⁴ En daarvoor bestaan zeer goede redenen.

Eerste vaststelling: het eindresultaat van de transformaties wordt op geen enkele wijze gerechtvaardigd door de stappen waaruit het is opgebouwd. De stappen dagen op uit het niets (waarom wordt bijvoorbeeld de streep van De Saussure plots een balk van verdringing en daarna een breukstreep en wat zijn de redenen om deze en geen andere interpretatie te kiezen?), ze zijn volkomen ongemotiveerd en gaan uiteindelijk terug op een arbitraire schematische voorstelling van leerlingen van De Saussure. Wie Lacan leest, is verplicht de transformaties te accepteren (of goed te praten) als ‘sub-

versies', 'vruchtbare distorties' of *bold graphic strokes*.⁴⁵ Juist omdat het onmogelijk is om de surrealistische stappen in de derivatie op theoretische gronden te verantwoorden, kun je het resultaat onmogelijk als een 'theorie' opvatten en onmogelijk op redelijke gronden bekritisieren (het zou even absurd zijn Salvador Dali te verwijten dat de poten van zijn giraffen te lang zijn). Het is absurd je af te vragen of er bijvoorbeeld redelijke 'alternatieven' bestaan voor de interpretatie van de streep tussen S en s als een balk van verdringing of voor de verhouding tussen S en s als een breuk: dit zijn geen beargumenteerde stellingen maar decreten.

Tweede vaststelling: de associatieve stappen maken het onmogelijk Lacan met De Saussure te vergelijken. Er is niets in de theorie van De Saussure dat op een of andere wijze verbindbaar is met de uitkomst die Lacan door conceptueel surrealisme bereikt (de metafoor- en metonymieformules). Het blijft een wonderlijke historische vaststelling en het zou De Saussures leerlingen⁴⁶ zeker hebben verbaasd dat hun afbeelding het vertrekpunt werd voor surrealistische transformaties die hebben geleid tot een van de meest vreemde taaltheorieën die in de twintigste eeuw ontwikkeld werden.⁴⁷

Derde vaststelling: Lacan plaatst ons voor een vreemd dilemma. In principe moet je elke stap in de transformaties van het saussuriaanse schema serieus nemen om de centrale lacaniaanse thema's te kunnen begrijpen, terwijl iedereen kan zien dat elke transformatie op louter associatieve denkbewegingen berust. Wie de associatieve denkbeweging niet accepteert, begrijpt niets meer van de andere constructies en theorieën (over metaforen, metonymieën, de verschillende soorten discoursen, de rol van het subject en de taal enzovoorts). Lezers die Lacan willen begrijpen, worden dus gegijzeld: ze moeten associatieve en ongefundeerde conceptuele transformaties accepteren om zelfs maar tentatief zicht te krijgen op de rest van het discours van Lacan. Ik laat het aan de lezer over om vast te stellen dat talloze orthodoxe interpretatoren deze 'formules' zonder met de ogen te knippen als 'wiskundige formules' omschrijven die een 'calculus' van de metafoor en de metonymie toelaten.

Laatste en meest cruciale vaststelling: er zijn belangrijke theoretische redenen om de metafoor en metonymie juist niet te verbinden met de freudiaanse concepten van verdichting en verschuiving. Op het eerste gezicht lijkt de lacaniaanse verbinding voor de hand te liggen: omdat metafoor en metonymie (semantische en cognitieve fenomenen) lijken op wat Freud 'verdichtings- en verschuivingsprocessen' noemt⁴⁸, zouden we een theorie over die onbewuste processen kunnen opbouwen uit een (structuralistische) theorie over metaforen en metonymieën.⁴⁹ Maar die oppervlakkige overeenkomst gaat voorbij aan essentiële verschillen tussen metafoor of metonymie en de onbewuste processen waar Freud het over heeft. Wanneer een term in de context van een zin metaforisch wordt gebruikt, activeert de spreker door het gebruik van woorden die begrepen worden doelbewust een cognitief proces bij de hoorder.⁵⁰ Dat proces heeft twee kenmerken: in de eerste plaats wordt het *semantisch gestuurd*. Neem 'Jan is een leeuw'. Wie de letterlijke betekenis van deze zin niet begrijpt (wie met name de betekenaar 'leeuw' niet begrijpt) zal de geïntendeerde associaties niet kunnen maken. Het begrijpen van het woord 'leeuw' (dat het concept 'leeuw' activeert en het

brondomein van de metafoor vormt) activeert associërend andere concepten die met het concept 'leeuw' samenhangen en tot het doeldomein van de metafoor behoren. Wie 'Jan is een leeuw' zegt, heeft (onder andere) de intentie om die associatieve verbindingen uit beide domeinen bij de hoorder tot stand te laten komen.⁵¹ In de tweede plaats is het proces bewust. Wanneer iemand zegt 'Jan is een leeuw', hangt het al dan niet metaforische karakter van de uiting af van de communicatieve intentie van de spreker om bij de hoorder al dan niet de gewenste bewuste associatie ('Jan is moedig') te activeren. Cruciaal is dat het activeren van die processen door sprekers *intentioneel* gestuurd wordt (wat niet hetzelfde is als de sterkere stelling dat de intentie van de spreker het resultaat van dat intentioneel aangestuurd associatieproces determineert). Metaforen creëren semantisch ondersteunde verbindingen die intentioneel en dus bewust gestuurd worden.⁵² Deze associatieprocessen verschillen structureel van de onbewuste en niet intentioneel gestuurde freudiaanse processen van verdichting en verschuiving. Bovendien zijn het volgens Freud geen concepten (beelden, *images*) die met elkaar verbonden worden, maar *betekenaars* op grond van fonologische of fonetische vergelijkbaarheid.⁵³ Lacan bevestigt: 'De creatieve vonk van de metafoor komt niet voort uit de aanwezigheid van twee *beelden*, ze wordt geproduceerd door twee *betekenaars* waarvan de ene de plaats inneemt van de andere in de keten van betekenaars' (mijn cursivering – FB).⁵⁴

Uit het feit dat in beide gevallen sprake is van *associatie* (in het ene geval tussen concepten, in het andere geval tussen betekenaars) volgt niet dat beide processen dezelfde *cognitieve* status hebben. Het is bovendien niet zinvol om onbewuste associatieve verbanden tussen betekenaars te laten sturen door onbewuste intenties. Waarom het onbewuste bevolken met cognitieve toestanden die volledig analoog zijn met bewuste cognitieve toestanden – met als enige verschil dat ze onbewust zijn?⁵⁵

De band tussen verschuiving en verdichting bij Freud, en Lacans herinterpretatie ervan, is met structuralistische noties niet gefundeerd. De verschuivingen en verdichtingen die Freud detecteert als 'droomarbeid' zijn niet vergelijkbaar met metaforen of metonymieën (het zijn onbewuste en dus ongeïntendeerde klank- of beeldassociaties die niet semantisch gestuurd zijn) en zelfs niet analoog aan metaforische of metonymische processen. En ten slotte is er geen enkele reden om dit alles te formaliseren met sequenties van symbolen die het spiegelbeeld van echte formules zijn. Dit is geen taalkunde of taalfilosofie, maar 'linguïstie' (een term die de latere Lacan zal gebruiken om zijn taalfilosofische excursies aan te duiden). Veel filosofen wijzen op dit vreemde begrip om Lacans 'theorieën' te relativiseren. Maar als deze ironie wordt doorgetrokken, vallen de dominostenen (wat wordt dan nog verhelderd? waar blijven dan de wetenschappelijke ambities?) en blijft slechts een minimalistische interpretatie geldig die het hele project dreigt te trivialisieren. Lacan Light mist de pointe van het lacaniaanse avontuur.

Bewijs door volledige intimidatie?

Wetenschappelijke teksten bevatten doorgaans symbolen, formules en grafische voorstellingen. Goed gebruikt zorgen ze voor overzichtelijkheid, terminologische eenduidigheid en intersubjectieve controleerbaarheid. Leken, maar ook veel professionelen, raken snel onder de indruk van formele representaties. Formules en schema's kunnen de lezer intimideren omdat ze een betekenis hebben die je pas begrijpt wanneer je weet waar de symbolen voor staan en hoe de formules afgeleid kunnen worden uit andere formules. Bovendien komen ze voor in de context van deducties uit andere formules. Maar het is zeker niet ongewoon om zelfs in de wiskunde met een 'bewijs door volledige intimidatie' geconfronteerd te worden: iemand schrijft een ingewikkelde formule op het bord en beweert dat het bewijs 'heel eenvoudig' is.⁵⁶

Zou Lacan op dat effect speculeren? Zijn werk wordt gekenmerkt door een zucht naar wetenschappelijkheid die nooit gerealiseerd wordt, maar wel door talloze epigonen gretig wordt opgenomen en in positieve zin 'uitgelegd'. Bovendien is het onmogelijk om deze pseudomathematische formalismen te 'weerleggen' of af te wijzen, want elke 'weerlegging' creëert een fataal domino-effect dat uitmondt in het soort kritiek dat ik hier formuleer.⁵⁷ Vaststaat dat de illusie van exactheid die door het gebruik van logische en mathematische terminologie gewekt wordt, bijzonder effectief functioneert. Ze verklaart wellicht waarom lacanianen zich nu nog steeds uitsloven om de mix te verantwoorden en begrijpelijk te maken.⁵⁸ Bedenk ten slotte welk effect deze explosieve mix moet hebben gehad op de bezoekers van het Séminaire van Lacan aan de École Normale Supérieure. Zijn vaak logisch ongeschoold publiek werd overdonderd met een groteske poging om de psychoanalyse 'wetenschappelijk' te maken. En ze trapt erin.

Ik heb hierboven al opgemerkt dat Lacan open laat of de mathematische excursies al dan niet letterlijk genomen moeten worden. Letterlijke lezingen zijn vereist wanneer je het wetenschappelijke programma van Lacan serieus neemt. Een metaforische of illustratieve lezing is noodzakelijk wanneer je inziet dat die eerste optie veel van zijn argumenten tot conceptueel surrealisme herleidt, maar die lezing ondergraaft op haar beurt centrale zelfverklaarde wetenschappelijke ambities van Lacan. De meest perverse uitbuiters van dit dilemma is overigens Lacan zelf. In een bekend voorwoord bij een van de eerste inleidingen op zijn werk van de hand van de Belgische psychologe Anika Lemaire, ridiculiseert Lacan de psychoanalytici Jean Laplanche en Serge Leclair die ingaan op de formules van de metafoer en metonymie en er reële wiskundige bewerkingen op loslaten! Lacan zet hen meteen op het verkeerde been: 'Dit is geen wiskunde, er kan niet mee gerekend worden', schrijft hij. Had Chomsky dan toch gelijk toen hij Lacan als 'a perfectly self-conscious charlatan' beschreef?⁵⁹

29

Een afsluitende diagnose

Niemand betwist dat het onbewuste (het object van Lacans theoretische interesse) een intrinsiek complex en dus moeilijk te bestuderen gebied is.⁶⁰ Wellicht is het dat niet

zozeer omdat we er weinig over weten, maar eerder omdat het (als het bestaat – maar die hypothese zullen we hier niet in twijfel trekken!) onderdeel vormt van ons mentale leven en ons mentale leven heel *specifieke* obstakels creëert wanneer het een object van theoretische interesse wordt.

Tallose filosofen hebben erop gewezen dat het mentale zich als mentale niet onttrekt aan een theoretische interesse (ook al is het nog vaker object van praktische en emotionele interesse: ‘Waarom denk je dat?’ of ‘Wat zou ze voor mij voelen?’), maar dat die interesse zich tegelijkertijd niet laat omzetten in een benadering die op zoek is naar de nomologische, uitzonderingsloze verklaringen die je misschien alleen in de fysica terugvindt.⁶¹ Bovendien is het eigen mentale leven object van een heel specifieke vorm van kennis die we ‘essentieel recognitionele kennis’ zouden kunnen noemen. Weten hoe het voelt om verliefd te zijn, pijn te hebben of vreemde stemmen te horen kun je niet afleiden uit beschrijvingen van die ervaringen. Je moet ze zelf ooit hebben ondergaan om die kennis te verwerven. Ze hebben ondergaan houdt in dat je ze later kan herkennen als een dergelijke ervaring. Fenomenale kennis – kennis van je ervaringen ‘van binnenuit’ – is essentieel recognitionele kennis. Onze theoretische interesse voor het mentale wordt echter niet vervuld door het bereiken van essentieel recognitionele kennis. Theoretische interesse in het mentale moet verder gaan dan het verwerven van puur recognitionele kennis, maar zij wordt niet vervuld door kennis van het neurologische substraat van het mentale.

Intentionele fenomenen als overtuigingen, verlangens en intenties stellen ons voor precies hetzelfde probleem: de concepten die we gebruiken om inzicht te krijgen in onze mentale economie zijn niet verenigbaar met concepten die we gebruiken om het neurologisch substraat van overtuigingen of intenties te beschrijven; terwijl puur introspectieve kennis van ons mentale leven onvoldoende is om als wetenschappelijke kennis door te gaan. Hetzelfde geldt voor emoties: pure introspectie of recognitionele kennis levert geen theoretisch inzicht op; terwijl een wetenschappelijke theorie over de neurologische basis van emoties aan hun essentie voorbij lijkt te gaan. Zou hetzelfde niet gelden voor het onbewuste? Een pure beschrijving van de wijze waarop het zich manifesteert, levert geen theoretische inzichten op; terwijl een theorie juist voorbij lijkt te gaan aan de essentie van het onbewuste.

Maken deze vaststellingen het mentale – en *a fortiori* het onbewuste – tot een obscuur object van een obscure interesse? Ik denk het niet. We kunnen, ondanks de veelgehoorde klacht van lacanianen (en anderen) wel degelijk over het mentale spreken en het mentale kan wel degelijk object van theoretische interesse worden. Van belang is de keuze voor de juiste concepten en inzicht in de constitutieve principes die de toepassing van die concepten reguleren. De juiste keuze moet zowel puur introspectieve of fenomenale als puur reductieve benaderingen vermijden en minstens twee constitutieve aspecten van het mentale respecteren: enerzijds het fundamenteel *redelijke* karakter van onze verlangens en overtuigingen en anderzijds het *fenomenale* karakter van ervaringen. Het is voor attitudes essentieel dat ze een plaats hebben in een redelijk patroon en voor ervaringen essentieel dat ze zich aan het subject manifesteren als toestanden met een

fenomenale inhoud. Irrationeel handelen (vreemde overtuigingen, onvervulbare verlangens) zijn pas herkenbaar en inzichtelijk wanneer ze geprojecteerd worden op een achtergrond van redelijke handelingen. En vreemde ervaringen zijn pas inzichtelijk en conceptualiseerbaar vanuit een achtergrond van vertrouwde ervaringen. Het ‘obscure’ karakter van het onbewuste ligt wellicht in de vaststelling dat wij de irrationele fenomenen die we willen vatten enkel kunnen beschrijven met concepten die in eerste instantie geschikt zijn om ons gewone mentale leven of een normale mentale economie te conceptualiseren (een irrationele overtuiging is een overtuiging, een vreemde ervaring is een ervaring) terwijl we tegelijk moeten vaststellen dat die fenomenen niet beantwoorden aan de constitutieve principes die een normale mentale economie karakteriseren.⁶² Dat lijkt me het echte conceptuele probleem waarvoor theorieën over het onbewuste een gepaste oplossing (een gepast conceptueel raamwerk) moeten zoeken.

Lacans vergissing is dat hij twee intenties tegelijk wil realiseren. Hij wil enerzijds zijn hoogstpersoonlijke associatieve impressies van het onbewuste presenteren: een demonstratie van haar fenomenologie zoals hij die ervaart in zijn analytische sessies (dat lijkt de teneur van velen die zijn discours sublimeren). Evocatie van een dergelijke impressie is echter onvoldoende om als articulatie van een theoretische interesse door te kunnen gaan. En hij wil tegelijk een wetenschappelijke theorie presenteren, maar vervalt daarbij in het andere uiterste: de enige manier om psychoanalyse wetenschappelijk te maken bestaat erin haar te formaliseren met de wiskunde en de logica als model. Beide intenties lopen voortdurend door elkaar. Bovendien ziet hij niet in dat geen van beide intenties noodzakelijk is om een theoretische interesse in het onbewuste gestalte te geven. In feite verhinderen ze dat zijn theoretische interesse in een adequate theorie resulteert. We geven de late Lacan dan ook graag het laatste woord:

‘De psychoanalyse is geen wetenschap, ze heeft niet het statuut van wetenschap, ze wacht alleen maar, ze hoopt erop. Ze is een delirium, een delirium waarvan men verwacht dat ze drager is van een wetenschap. Je kan lang wachten! Vooruitgang bestaat niet, en wat men verwacht is niet noodzakelijkerwijs wat men ontvangt.’⁶³

Noten

1 Dit is een citaat uit het nawoord van J. Schokker bij S. Zizek (1996) <i>Schuins beziend. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur</i>. Meppel, Boom, p. 226. 2 Zie: M. Borch-Jacobsen (2005) <i>Une théorie zéro</i>. In: Cathérine Meyer (red.) <i>Le livre noir de la psychanalyse</i>. Parijs, Les arènes, pp. 178-184. 3 Zie: F. Buekens (2005) <i>Pourquoi Lacan est-il si obscur?</i> In : C. Meyer (red.) <i>Le</i>	<i>livre noir de la psychanalyse</i>. Parijs, Les arènes, pp. 269-280. In dit artikel ga ik nader in op andere immuniseringsstrategieën van lacanianen. 4 Zie: F. Buekens (2006) <i>Jacques Lacan. Een proefvlucht in het luchtledige</i>. Leuven, Acco. 5 Zie: C. Meyer (2005) <i>Le livre noir de la psychanalyse</i>. Parijs, Les arènes. In dit boek komen de problemen rond dit dilemma uitgebreid aan de orde. 6 Zie bijvoorbeeld: J. Lacan (1975) <i>Séminaire XX. Encore</i>. Parijs, Seuil, p. 41.

- 7 Idem, p. 41. De (vrije) vertalingen in dit artikel zijn van mijn hand (FB). De originele passage luidt: 'C'est dans cet écrit, dans ce qui se résume à ces cinq petites lettres écrites au creux de la main, avec un chiffre de plus, que consiste ce qu'on attribue indûment à Copernic.'
- 8 Vgl. J.Lacan (1981) *Séminaire III. Les psychoses*. Parijs, Seuil, pp. 208-209.
- 9 Verdere analyse: S. Turkle (1978) *Psychoanalytic politics. Jacques Lacan and Freud's French Revolution*. Londen, André Deutsch. Vooral hoofdstuk 7: Psychoanalysis as science. The university.
- 10 Zie: B. Fink (1995) *The Lacanian subject*. Princeton, Princeton University Press. Tevens: B. Fink (2004) *Lacan to the letter. Reading Écrits closely*. Minneapolis, University of Minnesota Press. En ook: J.C. Milner (1995) *L'oeuvre claire*. Parijs, Seuil.
- 11 Alle belangrijke inleidingen tot Lacan bevatten een hoofdstuk over Lacans opvattingen over wetenschap, de verhouding tussen menswetenschap en formele wetenschappen en (niet het minst belangrijk) wat psychoanalyse van wetenschap denkt. Zie bijvoorbeeld: Fink (1995) en Assoun (2003).
- 12 *Écrits*, p. 73. (Het citaat komt uit: Au-delà du principe de réalité.) Het origineel luidt: 'La psychologie se constitue comme science quand la relativité de son objet par Freud est posée, encore que restreinte aux faits du désir.'
- 13 *Écrits*, p. 285. Ook geciteerd door F. Roustang (1986) *De l'équivoque à l'impasse*. Parijs, Minuit, p. 39. Origineel: 'Où les sciences de l'homme reprennent leur place centrale en tant que science de la subjectivité.'
- 14 *Écrits*, p. 286. Origineel: 'Ici n'apparaît plus recevable l'opposition qu'on tracerait des sciences exactes à celles pour lesquelles il n'y a pas lieu de décliner l'appellation de conjecturales: faute de fondement pour cette opposition.'
- 15 *Écrits*, p. 286: 'Elle n'est qu'une fabrication mentale.'
- 16 Het subtiële lacaniaanse spel met een afzwakking van de exacte wetenschappen en het optillen tot wetenschappelijk niveau van de psychoanalyse (zodat beide 'compatibel' of 'congruent' worden) verdient verder onderzoek.
- 17 *Séminaire XX*, p. 44. Origineel: 'Rien ne paraît mieux constituer l'horizon du discours analytique que cet emploi qui est fait de la lettre par la mathématique. La lettre révèle dans le discours ce qui, pas par hasard, pas sans nécessité, est appelé la grammaire. La grammaire est ce qui ne se révèle du langage que par l'écrit. Au-delà du langage, cet effet, qui se produit de se supporter seulement de l'écriture, est assurément l'idéal de la mathématique.'
- 18 Idem, p. 35.
- 19 Zie bijvoorbeeld *Écrits*, p. 861 en Lacan (2001) *Autres écrits*. Parijs, Seuil, p. 200.
- 20 Zie bijvoorbeeld P. van Haute (2000) *Tegen de aanpassing*. Amsterdam, Sun, p. 22 (voetnoot 20). Lacans project werd namelijk al heel vroeg als wetenschappelijk gepercipieerd. Zie ook verderop in dit artikel waar we A. Vergote citeren.
- 21 Lacan wijst het biologisme van Freud radicaal af, met name ook omdat hij psychoanalytische concepten niet reduceerbaar acht tot biologische noties – wellicht een terechte stelling.
- 22 Idem, p. 214. Origineel: 'Je vais réarticuler maintenant un certain nombre de formules à conserver comme points d'accrochage, faute desquels la pensée ne peut que glisser.'
- 23 Zie Joël Dor (1996) *The epistemological status of Lacan's mathematical paradigms*. In: David Pettigrew en Francois Raffoul. *Disseminating Lacan*. Albany, SUNY Press, pp. 109-122 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1991). En vergelijk voor

- een meer letterlijke lezing: Dany Nobus (2003) *Lacan's science of the subject. Between linguistics and topology*. In: Jean-Michel Rabaté (red.) *The Cambridge companion to Lacan*. Cambridge, Cambridge University Press, p. 64.
- 24 Lacan (1973) *Séminaire XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Parijs, Éditions du Seuil, p. 84. Origineel: 'La topologie est-elle pour vous une méthode de découverte ou d'exposition?' Lacan: 'C'est le repérage de la topologie propre à notre expérience d'analyste, qui peut être reprise ensuite dans la perspective métaphysique.'
- 25 Uit: A. Vergotes voorwoord tot A. Lemaire (1970) *Lacan*. Brussel, Mardaga, p. 18. Origineel: 'Mais, par delà quelque scandale ou quelque sortilège de langage, nombre de chercheurs et de praticiens ont eu le sentiment que la psychanalyse se trouve libérée de sa domestication sociétaire ou scientiste, sort de la réclusion culturelle, et acquiert son status scientifique.'
- 26 Zie De Saussure (1917) *Cours de linguistique générale*. Soms wordt de term *signifié* ook vertaald als 'concept' of als 'betekenis'. Het is geen uitgemaakte zaak of de problemen met lacaniaans structuralisme terug te voeren zijn op problemen intrinsiek verbonden met saussuriaans structuralisme of op Lacans interpretatie van De Saussure. Ik kies tentatief voor het laatste. Een alternatief standpunt wordt verdedigd in bijvoorbeeld: John Holloway (1996) *Language, realism, subjectivity, objectivity*. In: W. Harris (red.) *Beyond poststructuralism. The speculations of theory and the experience of reading*. University Park, Pennsylvania State University Press, pp. 23-43.
- 27 Interessante en toegankelijke uitleg bij dit schema ter voorbereiding van een goed begrip van de lacaniaanse 're-conceptualisering', zie: A. Mooij (1975) *Taal en verlangen*. Meppel, Boom (hoofdstuk I en II) en J. Schokker en T. Schokker (2000) *Extimiteit. Jacques Lacans terugkeer naar Freud*. Amsterdam, Boom (hoofdstuk I).
- 28 Wat niet impliceert dat personen die de betekenaar 'boom' gebruiken om over bomen te spreken, geen complexe causale relaties met bomen zouden moeten hebben.
- 29 In de Amerikaanse semiotiek (Peirce, Morris) wordt een teken gedefinieerd aan de hand van drie dimensies: een syntactische, een semantische en een pragmatische.
- 30 Ik gebruik betekenis als vertaling van *signifié*.
- 31 Deze 'omkering', de prioriteit van de betekenaar, is geen lacaniaanse vondst. De eerste die deze gedachte introduceerde (en aan wie Lacan ze ongetwijfeld ontleende) was Claude Lévi-Strauss. Zie diens *Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss*, p. 50.
- 32 Vgl. bijvoorbeeld. ook: *Écrits*, p. 497: 'Het onderwerp van deze wetenschap is dus opgehangen aan de primordiale positie van de *signifiant* en de *signifié* ... Dat is wat een exacte studie mogelijk maakt van de juiste relaties met de betekenaar en het bereik van hun rol (functie) in de genese van de betekenis. ('La thématique de cette science (de taalkunde, FB) est dès lors en effet suspendue à la position primordiale du signifiant et du signifié ... C'est là ce qui rendra possible une étude exacte des liaisons propres au signifiant et de l'ampleur de leur fonction dans la genèse du signifié').
- 33 *Écrits*, p. 518. Origineel: 'L'algorithme S/s définit la topique de l'inconscient.'
- 34 Zie *Écrits*, p. 501. Origineel: 'Car l'algorithme, en tant qu'il n'est lui-même que pure fonction du signifiant, ne peut révéler qu'une structure de signifiant à

ce transfert.’ De wiskundige term ‘algoritme’ wordt *systematisch* gebruikt door Lacan om dit schema aan te duiden. Het betreft hier geen eenmalig gebruik.

- 35 Samuel Weber noemt deze denkbewegingen *bold graphic strokes*. Zie S. Weber (1991) *Return to Freud. Jacques Lacan's dislocation of psychoanalysis*. Cambridge, Cambridge University Press, p. 39. Elders is hij minder ironisch.
- 36 Schokker en Schokker (2000), p. 31.
- 37 Schokker en Schokker (2000), p. 24.
- 38 *Écrits*, p. 557. Origineel (mijn vertaling is zeer vrij): ‘C’est de la coprésence non seulement des éléments de la chaîne signifiante horizontale, mais de ses attenances verticales, dans le signifié, que nous avons montré les effets, répartis selon deux structures fondamentales dans la métonymie et dans la métaphore. Nous pouvons les symboliser par (formule). Soit la structure métonymique, indiquant que c’est la connexion du signifiant au signifiant, qui permet l’élision par quoi le signifiant installe le manque de l’être dans la relation d’objet, en se servant de la valeur de renvoi de la signification pour l’investir du désir visant ce manque qu’il supporte. Le signe – placé entre () manifestant ici le maintien de la barre – qui, dans l’algorithme premier, marque l’irréductibilité où se constitue dans les rapports du signifiant au signifié, la résistance de la signification. (formule) ‘la structure métaphorique, indiquant que c’est dans la substitution du signifiant au signifiant que se produit un effet de signification qui est de poésie ou de création, autrement dit d’avènement de la signification en question.’
- 39 *Écrits*, p. 557. Origineel: ‘(L)es grands S sont des signifiants, x la signification inconnue et s le signifié induit par la métaphore, laquelle consiste, dans la substitution de la chaîne signifiante de S à S’.

- 40 Origineel: ‘La métaphore du Nom-du-Père, soit la métaphore qui substitue à la place premièrement symbolisée par l’opération de l’absence de la mère.’
- 41 Zie bv. *Écrits*, p. 557.
- 42 Voor verder kritisch commentaar bij de ‘formules’: David Macey (1988) *Lacan in contexts*. Londen, Verso, p. 167 e.v.
- 43 Zie A. Orthony (1993) *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press. Deze standaardbundel bevat geen verwijzing naar de metafoortheorie van Lacan.
- 44 Ik ontleen deze vergoelijkende omschrijvingen aan: Nobus (2003), p. 58; Weber (1991), p. 39 en Fink (2004), p. 80: ‘With these four changes (de transformaties die ik hierboven beschrijf) we see that Lacan has utterly subverted the Saussurean sign’. ‘Subverteren’ is een sleutelconcept in veel postmoderne theorieën en verwijst naar een methode om stellingen te genereren door (1) een bestaande gedachte radicaal om te keren, (2) voor die omkering geen argumenten te geven en (3) het resultaat als een uniek, provocerend inzicht te presenteren.
- 45 Het schema komt voor in de *Cours de linguistique générale*, een boek dat werd samengesteld door leerlingen van De Saussure.
- 46 Ik beschouw deze opmerkingen hoogstens als vertrekpunt voor verdere analyse van Lacan als conceptueel surrealist. Zie ook de relevante suggesties van M. Bowie (1987) *Freud, Proust, and Lacan. Theory as fiction*. Cambridge, Cambridge University Press, p. 110. Dat orthodoxe lacanianen dit al heel vroeg anders zagen, bewijst bijvoorbeeld de discussie in: J. Laplanche en S. Leclaire (1966) *L’inconscient, une étude psychanalytique*. Parijs, Desclée De Brouwer. Geciteerd in: A. Lemaire (1970) *Jacques Lacan*. Brussel, Mardaga, p. 195 e.v. (Waar de rekenkundige interpretaties

- verder uitgewerkt worden. Ironisch genoeg ridiculiseert Lacan in een commentaar de mathematische interpretaties van Laplanche in zijn voorwoord tot hetzelfde boek. Alleen zijn wiskunde is de juiste wiskunde!).
- 47 Zie Freuds *Traumdeutung*.
- 48 Vgl. de uitstekende lacaniaanse uitleg van Lacans metafoortheorie in J. Dor (1992) *Introduction à la lecture de Lacan*. 1. *L'inconscient structuré comme un langage*. Parijs, Denoël, p. 66 e.v. Dor interpreteert de wiskundige excursies van Lacan letterlijk.
- 49 Deze formulering is bewust neutraal gehouden met betrekking tot het al dan niet bestaan van metaforische betekenis-sen.
- 50 De intentie van de spreker hoeft niet te determineren welke associaties gemaakt worden. Er bestaat een verschil tussen (1) de intentie hebben om bij de hoorder een concept c te activeren en (2) de intentie om bij de hoorder een concept c associatief met een concept c' (of cluster van concepten) te laten verbinden. Recente metafoortheorieën onderzoeken de conceptuele structuren die zulke processen ondersteunen. Zie bijvoorbeeld C. Goddard (2004) *The ethnopragmatics & semantics of active metaphors*. *Journal of Pragmatics* 36, pp. 1211-1230.
- 51 Het bewust (en dus niet sub-personal) karakter van actieve metaforen (die verschillen van conventionele of 'gestolde' metaforen) blijkt uit het feit dat sprekers en hoorders het verschil tussen letterlijk en figuurlijk spreken kunnen herkennen. Zie ook Max Black (1993) *More about metaphor*. In: A. Ortony (red.) *Metaphor and thought*. Cambridge, CUP, pp. 19-40.
- 52 Vandaar de nadruk op klankassociaties als relevante patronen in 'ketens van betekenaars'.
- 53 *Écrits*, p. 507. Origineel: 'L'étincelle créatrice de la métaphore ne jaillit pas de la mise en présence de deux images ... elle jaillit entre deux signifiants dont l'un s'est substitué à l'autre en prenant sa place dans la chaîne signifiante, le signifiant occulté restant présent de sa connexion (métonymique) au reste de la chaîne.' Lacans images zijn mijn 'concepten'.
- 54 Wellicht zou Lacan de laatste zijn om het onbewuste te bevolken met intenties en concepten!
- 55 Dank Francien Duchesne voor deze schitterende vondst.
- 56 Dit zou kunnen verklaren waarom sommige lezers van Lacan liever niet ingaan op de logische en wiskundige excursies.
- 57 Zie P.L. Assoun (2003) *Lacan*. Parijs, PUF. Hij schrijft bijvoorbeeld: 'L'un des effets de la pensée-Lacan est de fonctionner comme 'échangeur' entre mathématique et logique' (p. 121).
- 58 Zie N. Chomsky (2000) *The architecture of language*. Oxford, p. 77 (interview).
- 59 Wie meent dat het onbewuste niet bestaat, kan dit vervangen door irrationeel handelen of irrationele overtuigingen.
- 60 Dit is een klassiek probleem in de *philosophy of mind*.
- 61 Deze stellingen zijn geïnspireerd door gedachten van Davidson. Zie: D. Davidson (2004) *Problems of rationality*. Oxford, OUP.
- 62 Lacan in *Ornicar?* 14 (1977), p. 4-9. Origineel: 'La psychanalyse n'est pas une science. Elle n'a pas le statut de science, elle ne fait que l'attendre, l'espérer. C'est un délire – un délire dont on attend qu'il porte une science. On peut attendre longtemps! Il n'y a pas de progrès, et ce qu'on attend ce n'est pas forcément ce qu'on recueille.' Dank aan Jacques van Rillaer voor de referentie.

